

UOT 902

ZEYNƏB QULİYEVƏ

ƏRƏBYENGİCƏ YAŞAYIŞ YERİNİN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASI

Məqalədə Ərəbyengicə abidəsinin eneolit dövrü keramikası araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, Şərur rayonunun eyniadlı kəndinin cənubunda yerləşən bu qədim yaşayış yerində ilk tədqiqatlar 1984-1986-cı illərdə V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılmışdır. 2008-ci ildə V.Baxşəliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kür-Araz keramikası ilə birlikdə Eneolit dövrünə aid bəzi nümunələrin aşkar edilməsi abidənin yenidən tədqiq edilməsi zərurətini yaratmışdır. 2013-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin tövsiyəsinə əsasən AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılan arxeoloji ekspedisiya tərəfindən aparılan yeni tədqiqatlar nəticəsində hər 2 dövrə aid keramika üzə çıxarılmışdır. Abidənin Eneolit keramikası çəhrayı və sarı rəng tonlarında olub, gilinə saman, bəzən də qum qatılmışdır. Onlar mətbəx və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur. Diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri bu qablarda istər texnoloji, istərsə də tipoloji baxımdan Ovçulartəpəsi keramikası ilə oxşar xüsusiyyətlərin izlənilməsidir. Onların müqayisəli təhlili göstərir ki, Ərəbyengicə abidəsi Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin yayılma arealına daxil olub, Son Eneolit orta mərhələsini əks etdirir.

Açar sözlər: *Ərəbyengicə, keramika, Ovçulartəpəsi mədəniyyəti, Son Eneolit.*

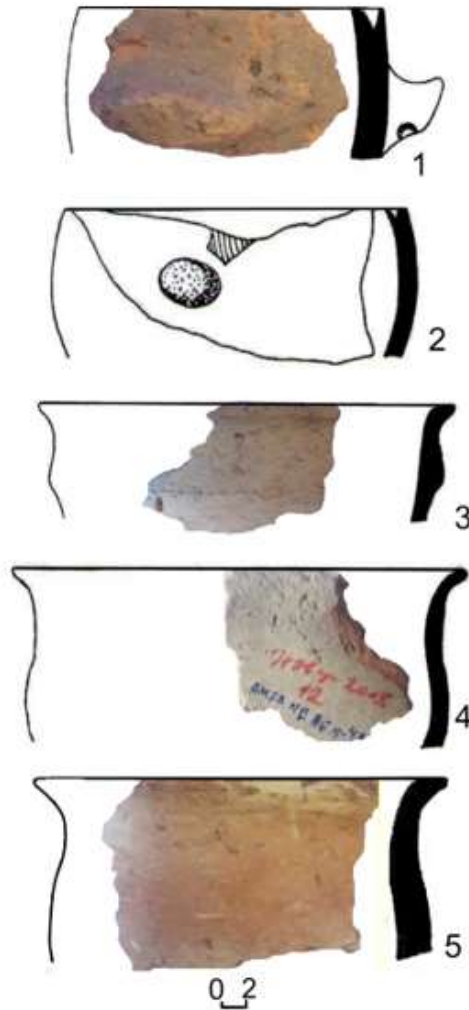
Ərəbyengicə yaşayış yeri Şərur rayonu ərazisində, Araz çayından təxminən 500 metr şimal-şərqdə yerləşir. Xalq arasında “Köhnə qəbiristanlıq” kimi tanınan abidənin ətrafı əkin yerləri ilə əhatə edildiyindən salamat qalmış sahəsi 0,8 hektardır. Abidədə ilk tədqiqatlar 1984-1986-cı illərdə V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılmış, nəticədə dən daşları, sürtgəc və xeyli keramika toplanmışdır [8, s. 26]. 2008-ci ildə A.Seyidov və V.Baxşəliyev tərəfindən davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar zamanı 2,4 metr dərinliyədək davam edən mədəni təbəqədən dördkuncə və oval formalı tikili qalıqları üzə çıxarılmışdır. Onların içərisindən aşkar edilən qum, bəzən də saman qarışıqlı gildən hazırlanmış keramika nümunələri tədqiqatçılar tərəfindən əsasən Erkən Tunc dövrünə aid edilmişdir [3, s. 96]. Tunc dövrü materialları vaxtı ilə müxtəlif elmi nəşrlərdə geniş təhlil edilmişdir [7, 9]. Bu materiallar içərisində tək-tək nümunələrlə təmsil olunan Eneolit keramikasının olması abidənin yenidən tədqiq olunması zərurətini yaratmışdır.

Abidənin yenidən tədqiqi 2013-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin tövsiyəsinə əsasən AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılan arxeoloji ekspedisiya tərəfindən həyata keçirilmişdir [6]. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 2013-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən keramika nümunələrinin bir qisminin Son Eneolit dövrünə aid olması Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri arasındakı əlaqənin öyrənilməsində bu abidənin xüsusi əhəmiyyətini ortaya çıxarmışdır [3, 7].

Eneolit keramikası əsasən 2-2,5 metr dərinlikdə qeydə alınan XII-XIII tikinti kompleksindən üzə çıxarılmışdır. Onlar sarı, çəhrayı rənglərdə bişirilməklə bəzisinin tərkibinə saman, bəzisinə isə qum qatılmışdır. Belə qablardan bəzisinin xarici səthi incə daraqvarı alətlə daraqlanmış [3, s. 101], bəzisinin içərisində əldə hamarlanan izləri qalmışdır. Forma, qulp və texnologiya baxımından son eneolit qabları ilə oxşarlıq yaradan belə keramika nümunələri 1,8-2,4 metr dərinlikdə qeydə alınmışdır [9, s. 27]. Onları funksional baxımdan 2 qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa aid olanlar kiçik həcmli və səliqəli hazırlanan süfrə qabları ilə təmsil olunmuşdur. Belə qablar qırmızı-çəhrayı rəngli, saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanmaqla yaxşı

bişirilmişdir. Bəzilərinin səthində saman qalıqları izlənilir. Onlar kasa tipli qabların müxtəlif hissələrindən ibarətdir. Bu qablar özləri də silindrik, silindrik-konik və qabarıq gövdəli formalarla bir-birindən fərqlənir. Silindrik formalı kasalardan birinin az qabarıq olan gövdəsi ağız və oturacaq hissələrdə içəriyə doğru yığılmışdır. Onun gövdəsində eneolit qabları üçün xarakterik olan çıxıntı var. Çıxıntının alt tərəfində yuvarlaq oyuc açılmışdır (şəkil 1, 1). Belə çıxıntılı qablar Naxçıvantəpədən [2, şəkil 55,3; 37,3], Qurudərə və Göytəpədən aşkar edilmişdir [14, şəkil 13,9; 16,2]. İkinci qrupa silindrik-konik formalı kasalar aiddir. Onlar tərkibində saman qarışıqı olan çəhrayı rəngli gildən hazırlanmışdır. Ağız hissəsi geniş olan bu qablar oturacağa doğru getdikcə daralır. Nümunələrdən birinin ağız kənarı xaricə doğru qatlanmışdır (şəkil 1, 3). Bu kasa yarım qum qarışıqı olan qırmızı rəngli gildən hazırlanmışdır. Səthində saman izləri qalan bu qab formasına görə Ovçulartəpəsinin son eneolit qabları ilə oxşarlıq yaradır. Qabarıq gövdəli kasalarda 2 tip ağız kənarı izlənilir. Birinci tipə aid olanların ağız kənarı içəriyə doğru yığılmış, gövdəsində batıq ornament tətbiq edilmişdir (şəkil 1, 2). Bu tip qablardan bəzilərinin oturacağı içəriyə doğru batıqlaşır (şəkil 5, 10). Bu tip oturacaqlara Ovçulartəpəsinin birinci fazasında da rast gəlinmişdir (şəkil 5, 5). İkinci tipə aid olanların ağız kənarı xaricə doğru qatlanmışdır (şəkil 1, 4-5).

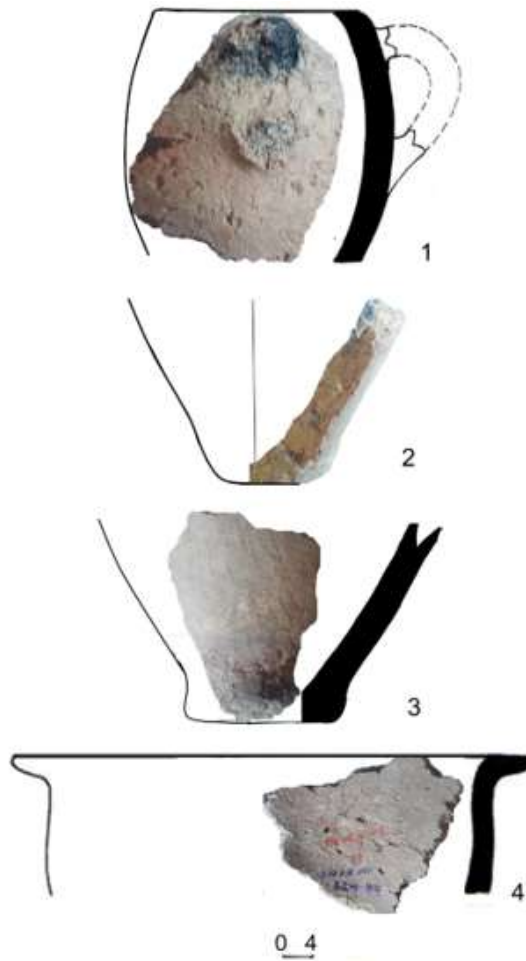

Şəkil 1. Ərəbyengicənin süfrə qabları (AMEA NB AEM. Inv. № 53-55).

Bu tip qablar Ərəbyengicə yaşayış yerinin xarakterik qablarından olub çox sayda qeydə alınmışdır. Onlar Ovçulartəpəsinin Son Eneolit qabları ilə oxşardır (şəkil 5, 4). Ovçulartəpəsinin keramikası onlardan yalnız xarici səthinin daraqlanması ilə fərqlənir.

İkinci qrupa aid olanlar mətbəx qabları funksiyası daşımışdır. Onlar süfrə qablarından qaba hazırlanmaları, qalın divarlı olmaları ilə fərqlənilir. Sarı-çəhrayı, bəzən də boz-qara rəngli olan belə qabların gillərinə iri qum qatılmışdır. Onlar küpə, çölmək, tabaq və banka tipli qabların hissələrindən ibarətdir.

Küpələr silindrik və qıfşəkilli boğaz formaları ilə təmsil olunmuşdur. Silindrik boğazlı küpələrin ağız kənarı xaricə doğru qalanaraq qalınlaşdırılmışdır (şəkil 4,1). Sarı rəngdə bişirilərək divarları arasında boz təbəqə qalan belə qabların yaxın bənzərləri vaxtı ilə Tell el-Quellinin Uruk təbəqəsindən aşkar olunmuşdur [13, tablo VI, 62]. İkinci tipə qıfşəkilli boğazlı küpələr aiddir (şəkil 3,8-9).

Şəkil 2. Mətbəx qabları (AMEA NB AEM. Inv. № 35-38).

Yaşayış yerinin 10-cu kompleksindən aşkar olunan nümunələrdən biri çəhrayı rəngli və narın qum qarışıqlı gildən hazırlanıb, ağız kənarı üçbucaq şəklində xaricə çıxıntılıdır [şəkil 4, 2]. İkinci nümunə az cilalanmış və ağız kənarı xaricə doğru əyilmişdir (şəkil 2,4). Ərəbyengicənin xarakterik qablarından olan belə küpələrə Ovçulartəpəsi Sədərək [10, şəkil 1,4; 14, 2-3], Culfa Kültəpəsi [12, fig. 8, 3], Böyük Kəsik [5, tabl. VIII, 6; 10, 2; 12, 4-5], Lavintəpə

[11, fig. 7, 2, 412; 10, 2, 1219], həmçinin Göytəpənin “M” təbəqəsində rast gəlinmişdir.

Bəzi qabların yalnız oturacaq hissələri əldə edilmişdir ki, onların da içərisində Eneolit qablarına məxsus xüsusiyyətlər izlənilir. Onların bir qismi yastı formalı olub, xaricə doğru yuvarlaq çıxıntılıdır (şəkil 2, 2-3). Çəhrayı rəngli olan bu qablar qum qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. XI kompleksdən üzə çıxarılan belə oturacaq hissələrinin içəri hissələrində hamarlanma izləri qalmışdır [11, 40]. Bu tip qab oturacaqları Azərbaycanın digər abidələrindən Babadərviş [15, şəkil 32], Əliköməktəpə [15, şəkil 12], Leylatəpənin son eneolit təbəqələrindən [20, 88], eyni zamanda Uruk dövrü abidələrindən məlumdur [13: tablo VII, 69]. Oturacaqların digər qismi ovalvari, bəzən də içəriyə doğru batıq formalarıyla Ovçulartəpəsinin eneolit qabları ilə analogiya yaradır (şəkil 5, 5, 10). Oval formalı oturacaq hissələri əsasən XII kompleksdən aşkar olunmuşdur. Bu tip oturacaq formalarına Göytəpənin “M” təbəqəsində [14, şəkil 15], Soyuqbulaq, Böyük Kəsik, Poylu [15, tablo VII] abidələrində rast gəlinmişdir.

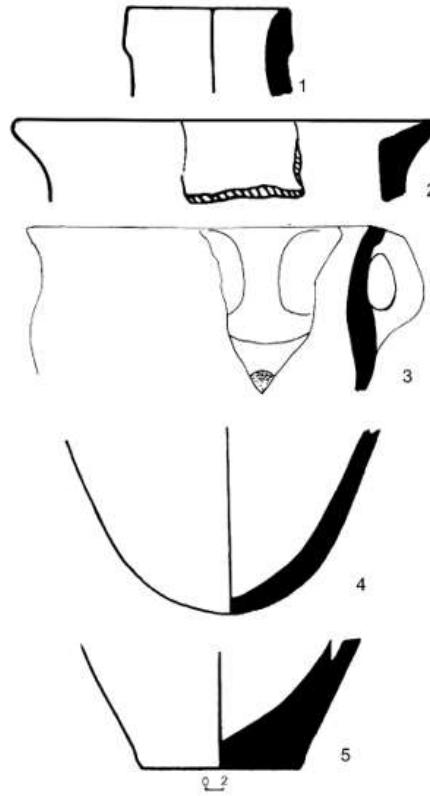
Tabaq tipli qablar. Belə qablar qalın divarlı olub əldə hazırlanmışdır. Gilinə iri qum qatılan belə qabların içərisində kobud şəkildə əldə hamarlanmanın izləri qalmışdır. Onlar daha çox ağızlarının kənarına doğru üfüqi şəkildə əyilməsi ilə fərqlənilir. Belə nümunələrdən biri qırmızı-çəhrayı gildən hazırlanmış, ağız kənarı üçkünc şəkildə yanlara doğru əyilmişdir (şəkil 4, 2). İkinci nümunə isə bir qədər iri ölçülü olub, ağızının qurtaracaq hissəsi üfüqi şəkildə kənarına doğru enlənirilmişdir (şəkil 2, 4). Belə qablar Yeni yol, Böyük Kəsik [6, tablo XII, 6], yaşayış yerlərinin son eneolit qabları ilə analogiya yaradır.

Banka tipli qablar çəhrayı rəngli olub, qum qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. Zəif bişmənin təsirindən kəsikdə bəzi hissələrdə boz təbəqə qalmışdır. Onlar silindrik-qabarıq gövdəli və qalın divarlıdır. Onlardan birinin ağız hissəsini gövdəyə birləşən qulpu sınımışdır (şəkil 2, 1). Qalın divarlı və iri həcmli olmaları belə onların mətbəx qabları repertuarına daxil olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəbyengicənin saxsı məmulatı içərisində qulplu qablara çox sayda rast gəlinir. Onlar şarşəkilli formaları ilə Ovçulartəpəsində öz yaxın paralellərini tapırlar (şəkil 3).

Şəkil 3. Qulp nümunələri: 1 – Ərəbyengicə; 2 – Ovçulartəpəsi;
3 – (AMEA NB AEM inv. № 39; 57)

Çölməklər silindrik boğazlı və qabarıq gövdəlidir. Bu tip qabların həm qulplu həm də qulpsuz formalarına rast gəlinmişdir. Altıncı kompleksdən aşkar olunan bu tip qablardan biri ağız kənarını gövdəsi ilə birləşdirən qulpları ilə diqqəti cəlb edir (şəkil 4,3; 5, 6).

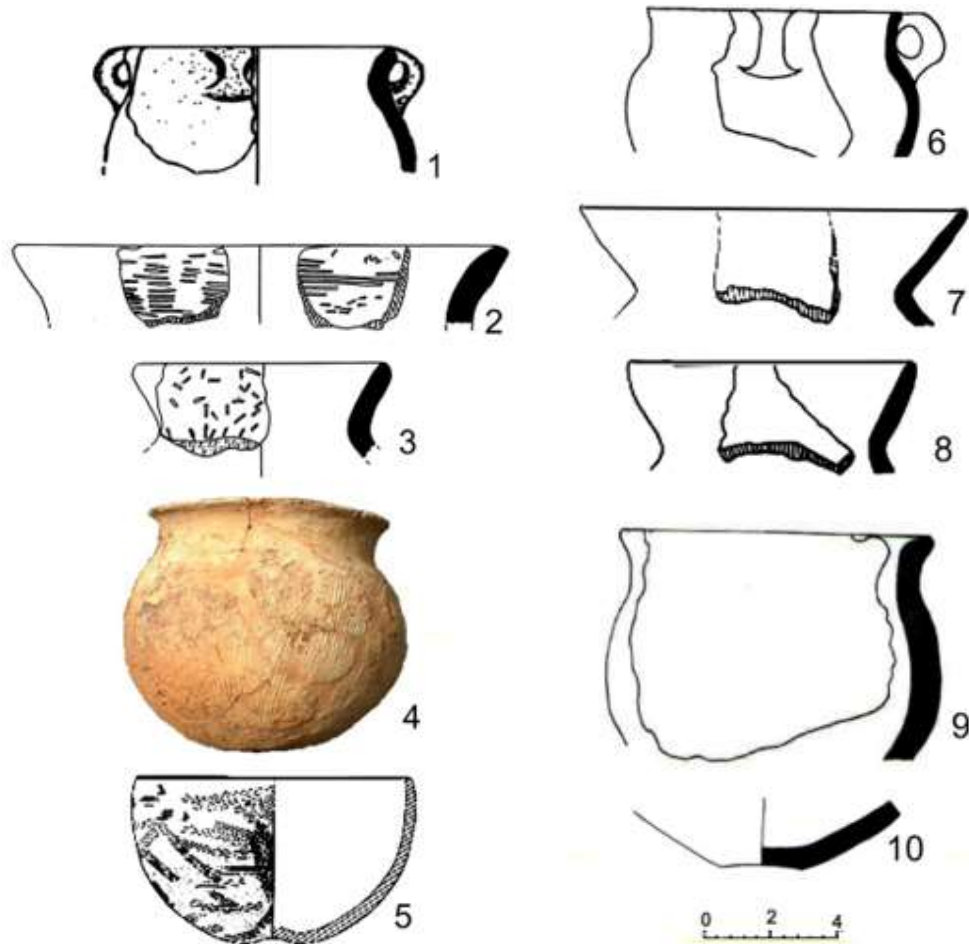

Şəkil 4. Küpə və çölmək tipli qablar [11: tabl. 10; 25; 31-32].

Belə qablar çox sayda aşkar olunmuşdur. Onlar yaxın paralellərini Ovçulartəpəsi (şəkil 5, 1), Köhnə Paşqah təpəsi [12, fig.7,5; 8,4] kimi abidələrin son eneolit keramikası içərisində tapır. Ağız kənarı gövdəsi ilə kobud çubuqvarı qulplarla birləşdirilən qablar 2008-ci ildə Polutəpədən də aşkar edilmişdir [1: 21-25, s. 23].

Kasalarda da belə oxşarlıq izlənilir. Buradan aşkar olunan silindrik oturacaqlı kasalar Naxçıvantəpə [2, şəkil 26, 1; 2; 45,1], Əliköməktəpəsi [18: şəkil 14], daha çox isə Leylatəpə, Soyuqbulaq, Böyük Kəsik, Poylu kimi son eneolit abidələrindən məlumdur [20, 87-90]. Silindrik formalı qabın (şəkil 2,1) qulpsuz formasına Sədərək yaşayış yerində rast gəlinir [11, şəkil 5, 3].

Ərəbyengicədən aşkar edilən eneolit keramikası çəhrayı rəngli və saman tərkibli olması baxımından Ovçulartəpəsinin materialları ilə oxşardır. Qabların oturacaq formasında, kiçik həcmli qulplu küpələrdə və kasa tipli qablarda Ovçulartəpəsinin qabları ilə yaxın bənzərlik var (şəkil 5, 1-5; 6-10). Bu oxşarlıq özünü çölmək və küpə tipli qablarda daha çox büruzə verir. Belə qabların qulplu formaları hər iki abidədə geniş yayılmışdır. Qulpsuz nümunələr isə Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə (şəkil 5, 4, 9) və Sədərək yaşayış yerlərinin xarakterik qablarından [10, şəkil 7, 1; 9,1; 14,7]. Hər 3 abidənin materialları içərisində bu tipli qablar xeyli miqdarda qeydə alınmışdır. Bu baxımdan qıfşəkilli boğaza malik olan küpələr də diqqətə layiqdir. Onların hər 3 abidədə qeydə alınan nümunələri (şəkil 5, 2-3, 7-8) üst-üstə düşür.

Şəkil 5. Ovçular-təpəsi (1-5) və Ərəbyengicən (6-10) eneolit qablarında oxşar xüsusiyyətlər [4: şəkil 2-3; 11: şəkil 1,6-15,4,2; 2-3-28].

Ərəbyengicən keramika məmulatı Son Eneolitdən Erkən Tunc dövrünə keçid prosesinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Keçidin əlamətləri çəhrayı rəngli keramika ilə yanaşı boz-qara rəngli keramikada da izlənilir. Bu proses qabların formasında, daha çox qıfşəkilli küpələrdə, ağzı kənarlara əyilmiş tabaq tipli qablarda, qulp formalarında, oturmaq hissələrdə və çölmək tipli qablarda izlənilir. Bu materiallarda Ovçular-təpəsi və Leylatəpə mədəniyyətlərini birləşdirən ortaq cəhətlər də diqqət çəkir. Lakin Ərəbyengicən yastı, silindrik və içəriyə doğru batıq formalı oturmaq tipli qabları (şəkil 5, 5, 10), silindrik boğazlı küpə və çölmək tipli qabları istər texnoloji, istərsə də funksional baxımdan Ovçular-təpəsinin və Sədərək yaşayış yerinin həmdövr qabları ilə daha oxşar olub Son eneolit orta mərhələsinə əks etdirir. Ovçular-təpəsinin ikinci tikinti qatından götürülən karbon analizlərə əsasən bu mərhələ e.ə. 4200-4000-ci illərlə tarixləndirilmişdir [4, 59]. Ərəbyengicən mütləq tarixləndirilməsi aparılmasa da, tədqiqatçılar tərəfindən vaxtı ilə arxeoloji materialların müqayisəli təhlilinə əsasən e.ə. V-III minilliklərə aid edilmişdir [3, 101]. Ovçular-təpəsi mədəniyyətinin daraqlama, batıq və yuvarlaq oturmaqlar, qulplar, həmçinin küpə və çölmək tipli qab formalarının Ərəbyengicədə öz yaxın paralellərini tapması abidənin yuxarıdakı tarixləndirilməsini təsdiq edir. Bu faktlar göstərir ki, e.ə. V minilliyin sonlarında formalaşan Ovçular-təpəsi mədəniyyətinin yayılma arealına Arpaçay vadisinin digər yaşayış yerləri o cümlədən, Ərəbyengicə də daxil olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov T., Mahmudova V., Alməmmədov X. Muğanın neolit-eneolit abidələrində tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar, 2008, s. 21-25.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Məhbəliyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 266 s.
3. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Ərəbyengicədə 2013-cü ilin arxeoloji qazıntıları / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 96-102.
4. Baxşəliyev V. Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri (e.ə. 4400-4000) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2019, c. 15, № 3, s. 67-74.
5. Müseyibli N. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bak: Nafta-Press, 2007, 228 s.
6. Quliyeva Z. Ərəbyengicə abidəsində yeni arxeoloji tədqiqatlar aparılıb. “Şərq qapısı” qəz., 30.11.2013. e-mail:serqqapisi@nakhchivan.az.
7. Quliyeva Z. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 198 s.
8. Seyidov A. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
9. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Ərəbyengicə qədim yaşayış yeri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, s. 21-26.
10. Seyidov A., Baxşəliyev V. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
11. Hejebri, N., Binandeh, A., Nestani, J. and Vahdati, N. H. Excavation at Lavin Tepe Northwest Iran // Ancient Near Eastern Studies 2012, № 40, pp. 95-117.
12. Maziar S. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies. 2010, № 47, pp. 165-193.
13. Calvet Yves. Un niveau de la period Uruk a Tell El Quelli. Quelli travaux de 1985. Sous la direction de Cean-Louis Huot. Paris: Editions Resherch sur les Civilisations, p. 159-209.
14. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
15. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI-IV тысячелетия до н. э.). Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeyneb Guliyeva

ENEOLITHIC CERAMICS OF THE SETTLEMENT OF ARABYENGIJA

In the article, the Eneolithic ceramics of the settlement of Arabyengija was investigated. It was noted that first investigations were carried out in 1984-1986 in this ancient settlement located in the south of Arabyengija village of Sharur region by V.Aliyev and A.Seyidov. As a result of archaeological excavations conducted by V. Bakhshaliev and A. Seyidov in 2008, the discovery of Eneolithic ceramics along with the Kur-Araz ceramics created the conditions for a new research of the monument.

In 2013, according to the advice of the Chairman of the Supreme Council of the Nakhchivan Autonomous Republic, as a result of new excavations by an archaeological expedition established in Nakhchivan Branch of ANAS, ceramics from both periods were discovered.

The Eneolithic ceramics of the Arabyengija monument are displayed in pink and yellow colors with a mixture of chaff and sand. They were used as kitchen dishes and tableware. One of the attracting features of these dishes is that they have certain similarities with the Ovchulartepesi ceramics in terms of both typological and technological point. Their comparative analysis shows that the settlement of Arabyengija included to the distribution area of the Ovchulartepesi culture and reflects the medieval phase of the Late Eneolithic period.

Keywords: *Arabyengija, Ovchulartepesi culture, Late Eneolithic period, ceramics.*

Зейнеб Гулиева

ЭНЕОЛИТИЧЕСКАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ АРАБЕНГИДЖЕ

В статье была исследована энеолитическая керамика поселения Арабенгидже. Было отмечено, что памятник, расположенный в одноименном селе Шарурского района, впервые исследовался в 1984-1986 гг. В.Алиевым и А.Сеидовым. В результате археологических раскопок, проведенных в 2008 г. под руководством В.Бахшалиева и А.Сеидова, обнаружение образцов энеолитической керамики рядом с Куро-Аразской керамикой, создало условия для новых исследований памятника.

В 2013 г. в результате новых раскопок археологической экспедицией, созданной в Нахчыванском Отделении НАНА по совету Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской АР, в памятнике обнаружена керамика, относящаяся к обоим периодам.

Энеолитическая керамика памятника Арабенгидже демонстрируется розовыми и желтыми колоритами с примесью мякины, а также песка. Она использовалась в качестве кухонной и столовой посуды. В этих сосудах привлекает внимание определенное сходство с типологической, в том числе технологической точек зрения, с керамикой Овчулартепеси. Их сравнительное исследование показывает, что поселение Арабенгидже входило в ареал распространения культуры Овчулартепеси и отражает средний этап позднего энеолита.

Ключевые слова: *Арабенгидже, керамика, культура Овчулартепеси, поздний энеолит.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.10.2019

Son variant 23.01.2020